

קהילות היהודים דוברי תאג'יכית באסיה התיכונה — תמונת מצב

קאתרין פוזיל

הערות מבוא

כמי שעוסקת בתולדות אסיה התיכונה, אני מבקרת בקביעות במחוזות הללו, ומאז שנת 1979 מקיימת שם קשרים עם משפחות יהודים שמוצאם מבוכארה. הנתונים שלהלן הם תוצאת ארבעה ביקורים שנערכו בפסח תשמ"ה, בפורים תשמ"ו, בסוכות תשמ"ז ובשמחת-תורה תשמ"ח — באוזבֶּכְסְתָאן, בתָּאג'יכְסְתָאן ובקֶזָאקְסְתָאן. הנתונים הללו יוצגו בקצרה בהתאם לנסיכות בשטח, עיר אחר עיר, ומסכיב לשלושה נושאים עיקריים: מגורים, אוכלוסיה ופעילויותיה, חיי הדת.

התעודות המצולמות הן חלק בלתי נפרד מן הטקסט המלווה אותן, מאחר שהמחקר נערך מתוך נקודת מבט כפולה: של ההיסטוריון ושל הצלם.

מי שמבקר ברובעי היהודים בערי אסיה התיכונה וחודר אל החברה המאכלסת אותם, חברה שבמבט ראשון שונה אך במעט מזו של הרוב המוסלמי שמסביב, מגלה חיי קהילה המונעים על-ידי תסיסה פנימית, ועם זאת קהילה איתנה וגמישה לנוכח בעיות הזהות שבהן היא נתקלת מידי יום ביומו. אולם בלחץ המודרניזם, הרוסיפיקאציה והסובייטיזאציה, עתיד כנראה להעלם אורח-החיים המסורתי, שגם כיום הוא מעוצב על יסודות דתיים ולשוניים. אכן משקיפים רבים מבחוץ נתפסים למראות ההתערות הכפולה, הרוסית והסובייטית, ומבכים את קץ היהדות באסיה התיכונה אף שהיהדות באזור זה קדמה לאסלאם. משום כך דחוף היה, בהקשר היסטורי המניע את היסודות הפעילים ביותר להגירה, לבוא ולבדוק את מצבם העכשווי של קהילות היהודים הללו ולהעלות את עברן, כל עוד ניתן לחוש בו גם בהווה.

מידע על הקהילות העיקריות באסיה התיכונה

1. אנדיג'אן

אנדיג'אן (רשימת הקהילות מובאת כאן בסדר אלפביתי) — היא תחנת שיירות עתיקה על דרך המשי, במרחק של כ־100 ק"מ מפרע'אנה, העיר הראשית בעמק בעל אותו

השם. עתה אין בה רובע יהודי מיושב. הרובע היהודי הוקם אחרי הכיבוש הרוסי (1876) והקמת הממשל הכללי לתורכיסטאן, שצידד בכואם של יהודים מבוכארה אשר ביקשו להימלט משלטון האמיר ולעסוק במסחר עם הקיסרות הרוסית. כיום נותרו בעיר מאות בודדות של משפחות יהודים, המתגוררים בכתים מודרניים במרכז העיר או בכתי עץ עם גינות בפרברים.

בית־הכנסת הפעיל היחיד באנדיג'אן אינו נושא שלט זיהוי — שלא כמו במרע'לאן, קוקנד ופרע'אנה. בית־הכנסת מורכב משני מבנים, סביב חצר ארוכה וצרה. בקצה החצר שוכן צריף קטן שנועד לשחיטה, צידו האחד לעופות וצידו השני לבקר. ראינו כאן בפעם הראשונה אנקולי קצבים משתלשלים מן התיקרה בבית־כנסת באסיה התיכונה, שברך־כלל נערכת בהם רק שחיטת עופות. מימין לכניסה — בית־הכנסת לימות הקיץ. זהו אולם גדול הנפתח לחצר בפתחי זכוכית, שהיה עדיין בשימוש בתודש אוקטובר. מצד שמאל, באולם לימות החורף, מצויים ארוגות שבהם שמורים ספרי־התורה. לשאלה על מספר הספרים, התשובה היא מתחמקת: 'מספיק', וכאשר מזכירים את העיר מרע'לאן שבה מצויים עשרה ספרים, התשובה היא גם כאן כך... תפילת שחרית מתחילה בשעה 7. ביום ב' בבוקר מוציאים ספרי־תורה. כל המשתתפים, כשלושים בקירוב, עוטים טליתות. הקהל רב־גוני: גברים צעירים וזקנים במידה שווה. בין הזקנים — דמות בעלת ארשת חשיבות הוא הרב הזקן מולה נסים, שעליו סופר לנו בפרע'אנה: 'הוא חכם גדול, אבל את ארבעת בניו לא לימד עברית!' כמו בכל מקום באסיה התיכונה, ברכת כוהנים נאמרת כל בוקר. אחרי כן קוראים לתורה את האורחים. הנהגה שלנו מפרע'אנה, שאינו שומר מצוות, מפענח בקושי את הברכה, הכתובה באותיות קיריליות, שנמסרה לידי. ה'צדקה' מתקיימת פעם אחת. אחרי כן השמש מכריז על רצונו להכתב עימנו, ומבקש כנהוג את שמוחינו וכתובתינו. צעירים אחדים נוטים את התפילה לפני הוצאת התורה, ולגערות הנשמעות הם משיבים: 'גורבאציוב מצפה לנו בעבודה'. מישוהו נכנס לפתע כדי להודיע על פטירה של קשיש ולארגן את הקבורה במהירות האפשרית. התפילה מסתיימת בערך בשעה שמונה ורבע. בית־הכנסת מתרוקן, כל אחד שב לעיסוקיו, הדלת ננעלת עד תפילת ערבית. דלת הדומה לכל האחרות, ברחוב שבו זר שאינו שותף לסוד לא יוכל להעלות על הדעת את קיומה של דבקות דתית מעין זאת.

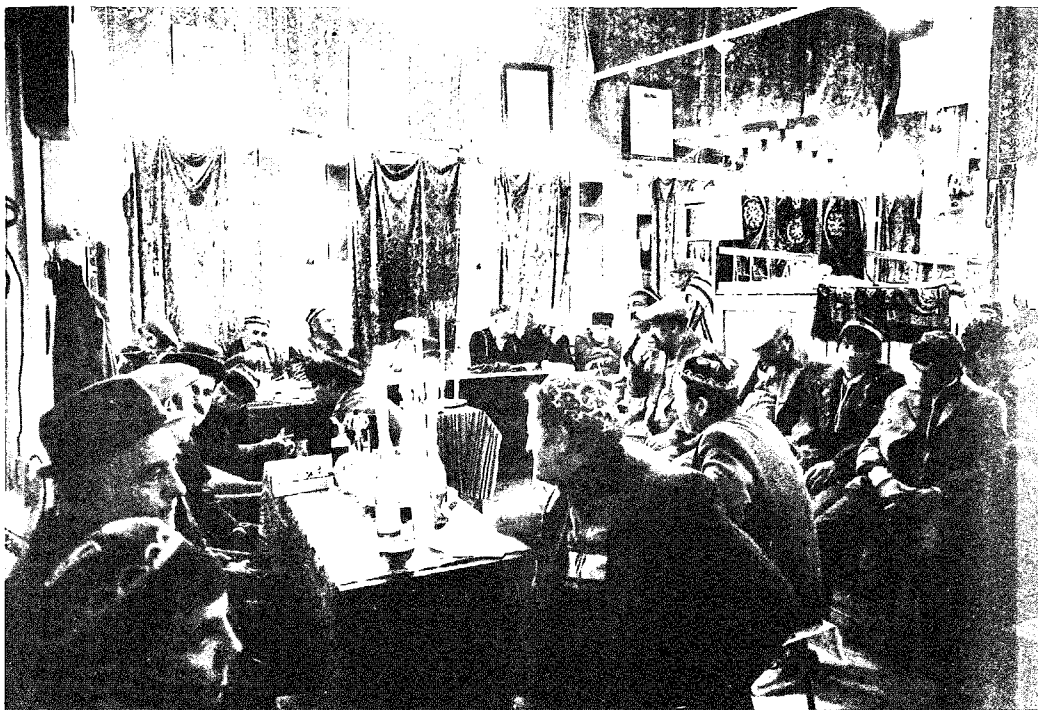
2. בוכארה

בוכארה, אחד המרכזים שהשתרשו בו יהודים מזרחיים באסיה התיכונה, מוזכרת לראשונה במקורות מן המאה ה־13. הרוסים, ככובשם את אמירות בוכארה בשנת 1868, השתמשו בשם זה כדי לציין את היהודים המקומיים. בעיר בוכארה מתגוררים כיום כשמונת אלפים יהודים, המרוכזים ברובם בשלושת המחלה המסורתיים, שהעתיק בהם הוא מן המאה ה־16, וכן ברבעים החדשים שבפרברים.

תצלום פאנוראמי של העיר בוכארה

אחרי המהפכה הרוסית היו בבוכארה עשרים בתי־כנסת, אחדים מהם — פרטיים, של משפחות העשירים. כיום רק 'פנסה' אחד, מן המחצית הראשונה למאה ה־17, עדיין פעיל ורק בשעות התפילה: מניין בבוקר ובערב, טקסי ברית־מילה והמועדים הגדולים. הוא כולל שלושה אולמות, בהם שניים הנפתחים לחצר פנימית קטנה. קישוט בתי־הכנסת, שהיה מפורסם בהידורו בקהילות יהודי בוכארה, איבד על־פי רוב ככל אסיה התיכונה את הדרו. נעלמו השטיחים היקרים, כמו אלה שעדיין מצויים בבית־הכנסת בקאפו, וכך גם יריעות ריקמת המשי המסורתית (סוּזֵנִי) שקישטו את ארון־הקודש. על אף כל זאת, בית־הכנסת של בוכארה עודנו מרשים. הוא שמר על אופיו המזרחי, אמנם במתכונת דלה יותר, וזאת למרות הנהגת השימוש בשולחנות ובכסאות, עדות להשפעה אירופית. באולם הראשון מצד ימין, ששופץ לאחרונה, הקירות ממול לארונות, שבהם שמורים ספרי־התורה, מקושטים ביריעות כותנה רקומות במכונה והספסלים מכוסים בפורפֶצ'ה (מעין מזרון/כרית) עשויים משי מקומי. במרכז, על גבי אחד המוטות של הבימה, מתנוססת, כמו בכל בתי־הכנסת בכרית־המועצות, ה'תפילה לשלום' בעברית וברוסית. חובה לומר אותה בכל הטקסים. על העמוד המרכזי, העשוי עץ מגולף וצבוע תכלת, מתנוססת כרוזה: 'מירו מיר' (שלום לעולם). החדר מואר בנברשות נחושת וגם כנורות ניאון, ובערב הושענה רבה — גם כנורות. האולם השני מרוהט בצורה דומה. בחלקו העליון יציע מוקף שבכה, שבו

ליל הושענא רבא בעיר בוכארה, שנת תשמ"ח
הצלם: פרדריק ברנר (פאריס), וכן התצלומים שבעמודים 183, 184, 190; וכן בעטיפה

יושבות הנשים על שרפרפים קטנים, במקרים שבהם שלושת הספסלים שבכניסה צרים מלהכילן. האולם השלישי משמש רק בחגים הגדולים כאשר מספר המתפללים רב, או את הנשים-המכינות רך נולד לברית-מילה, לפני שהן מוסרות אותו לידי אביו דרך תלון הנפתח לאולם הראשי. המלבושים המפוארים מברוקארד ומשי שעטו לפנים החזן והרב נעלמו. המוהל, שעה שהוא בתפקיד, לובש חולצה לבנה וכיפת חובש לראשו. כפי שקורה עתה לעיתים קרובות באסיה התיכונה, אין כאן רב אלא רק שוחט שהוא גם מוהל. יש לחזן של בוכארה גלימה מסורתית ממשי אלוצ'ה שהוא עוטה בסוכתו. הבגדים הללו (ג'אמה), אותם לובשים גם המוסלמים, משמשים, בין היתר, את ילדי המת בשעת ההלוויה.

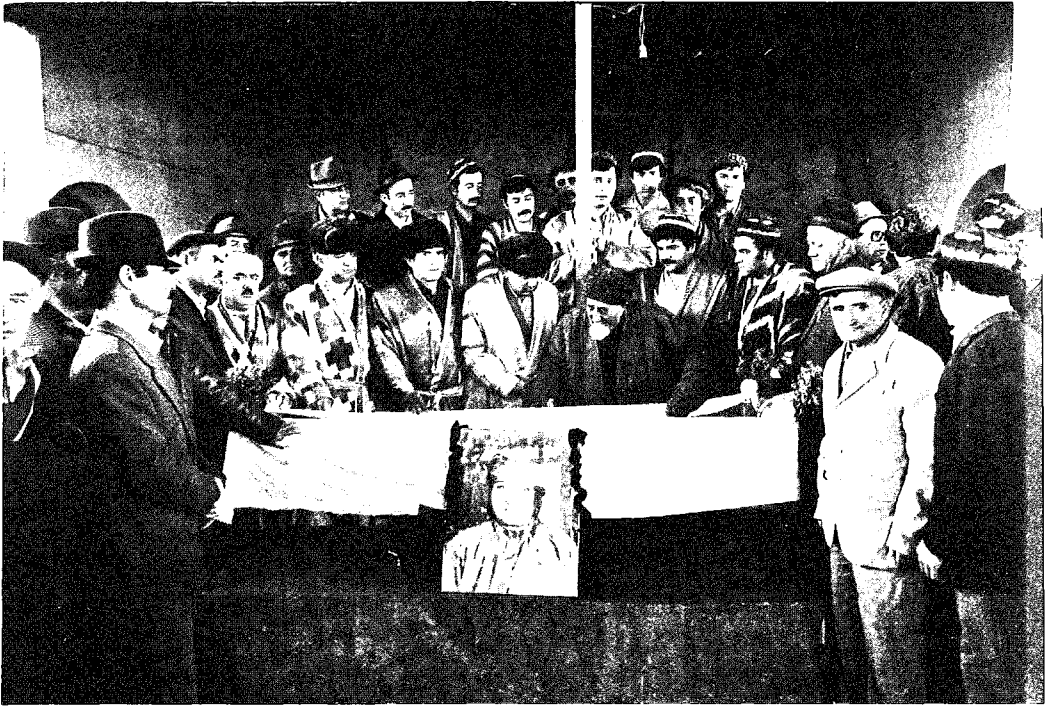
בית-הקברות ליהודים בלבד, לא הרחק מביתו האחרונים של המחלה, מוחזק היטב, רחב ממדים, מוקף חומת בטון ושמור. כמו בכל מקום באסיה התיכונה מבחינים בו שלושה סוגים של אמנות מצבות-קבורה, המקבילים לשלוש התקופות הבאות: עד שנות השמונים למאה ה-19 — לוחות שחם ללא כתובת; מסוף המאה ה-19 — מצבות עם כתובות באותיות עבריות ותמונת הנפטר במדאליון קטן; משנות השישים והשבעים למאה ה-20, מצבות שיש שחורות עם תצלום גדול של הנפטר בטכניקת הדפס-צילום, שמחירו כ-3000 רובל (נהוג גם בקרב המוסלמים).

אוכלוסיית שלושת הרבעים המסורתיים — המחלה הישן, המחלה החדש,

ערב פסח בסמטה בשכונת היהודים (המחלה הישן) בעיר בוכארה, תשמ"ה (1985)

ואמיראבאד — מקבלת את אספקתה ב'באזאר הירוק', לא רחוק מאמיראבאד, שם מצוי אטליו כשר (8 רובלים לקילוגרם לעומת 3 — כעבור בשר ממשלתי) וכן ב'באזאר הקטן' מצידו השני של ה'אריק' (תעלה) ליד תחנת מכבי-האש. האוכלוסיה הזאת מורכבת בעיקר מבעלי-מלאכה, חנוונים, מורים אחדים, רופאים ומנגנים. בהתאם למעמדן החברתי, גרות המשפחות במגורים פחות או יותר מרווחים, לעיתים רחוקות בכתים משותפים לצד משפחות לא-יהודים. כל הבתים נפתחים לחצר פנימית, מקורה (אינ'ואן); בבתי העשירים הגגון מונח על גבי עמודים מגולפים, ובהבדל מן המוסלמים, אין בהם הפרדה פנימית בין החלק השמור לגברים לחלק השמור לנשים. עדיין קיימים בבוכארה, בשכונות היהודיות כמו בשכונות המוסלמים, מספר רב של בתים מפוארים, שבהם לפחות חדר אחד, הטרקלין, מקושט להפליא. הבתים הללו היו שייכים בעבר למשפחות שהתעשרו כסחר המשי או הכותנה עם הקיסרות הרוסית. באחרים מהם היה גם אולם-תפילה פרטי, כפי שמעידות הכתובות בעברית שעודן נראות לעין. מבנים שלא שופצו בצבעים רועשים אפשר לראות בהם גם כיום תיקרות עץ מגולפות ומצוירות, קירות מכוסים בשלמותם בפרסקים צבעוניים או בערבסקות גבס, בין אם בכתים פרטיים ובין אם כמוסדות הציבור ששוכנו בהם: פעוטונים, גני-ילדים, ספריית השכונה או קונסרבטוריון למוסיקה. בדרך-כלל, את רמת-החיים של

הלוויה יהודית בעיר בוכארה (תשמ"ה, אפריל 1985)

משפחה קובעים על-פי מספרם ואיכותם של השטיחים המונחים על הריצפה או התלויים על הקירות, על-פי מספר קומקומי התה הסדורים בגומחות (כחמישים אצל איש-הצ'קה לשעבר) ומספר כלי הבדולח בארון-ראווה קטן, דמוי תולענה. תצלומי ההורים והסבים תלויים תמיד על הקיר. בניגוד למרבית שכניהם האוּפּוּכִים והתאגיפים משתמשים יהודי בוכארה במיטות, בשולחנות ובכסאות. על דלת הכניסה לכל חדר קבועה מזוזה, מלבד הדלת החיצונית הפונה לרחוב.

עשרות אחדות של משפחות צאצאים של צ'לה (יהודים שאוסלמו במאה ה-19, דוברים תאג'יקית ומתחתנים בינם לבין עצמם, כיוון שהיהודים וגם המוסלמים אינם מכירים בהם) הן תופעה ייחודית לבוכארה. אחדות מהן עודן מתגוררות בסמיטאות שבלב המחלה הישן, בעיקר צאצאיהם של סוחר משי גדול ושל רופא האמיר.

הנשיא הנוכחי של הקהילה היהודית, שמשדרו שוכן בכיתו, ברחוב קטן בקירבת בית-הכנסת, רגיל לראות תיירים יהודים רבים, ועושה מאמצים רבים כדי להגביל את הפעילות החוקרת שלהם. זקן הקהילה היה עד לפני חודשים מעטים זקן קנטרן, שנולד בשנת 1892 ועבד במשך שישים שנה כחלפן בבאזאר. שכן, בבוכארה עדיין מתקיימים נציגים של כל המלאכות שהיו מקובלות על היהודים במאה ה-19 ואף קודם לכן. הוא היה ללא ספק היהודי האחרון שחבש לראשו את המצנפת המסורתית, העשויה פרווה

חומה ושוליים מאסתר־אן שחור, שהיתה חלק מהלכוש שייחד את היהודים במצוות האמיר. זקן הקהילה הנוכחי הוא שכנו הקרוב של קודמו, יליד 1893, אב לשישה ילדים, ולו 70 נכדים ונינים. הוא מתגורר עם אחת מבנותיו כרוכע אמיראבאד. הוא אחיו של מי שהיה זמר החצר האחרון של אמיר בוכארה; הוא עצמו היה גנן טנבורית (דוֹרֵה).

עדיין ניתן לפגוש אומנים צובעי בדים אחדים, צעירים יותר, הצובעים את המשי המקומי בצבעים טבעיים (בעיקר אינדיגו), המובאים כשיירות מהודו. האריגה וצביעת המשי היו בין העיסוקים העיקריים של יהודי בוכארה במאה ה־19. המסחר במשי ובבדי פאר אחרים (ברוקארד, קטיפה וכדומה), בעיקר עם רוסיה, היה שמור בידי האמידים יותר. למסחר הזה נמשכו אף משפחות יהודיות שבאו מפרס, או שנמלטו מרדיפות בכגדאד או בערים אחרות במזרח התיכון. קבוצת גיל אחרת בקהילה היהודית היא של אלה שלקחו חלק במלחמת־האזרחים ככרית־המועצות בשנות העשרים והשלושים, כאשר הצבא האדום נלחם בכאס־מ־צ'ים שמרדו בשלטון הסובייטי, או במלחמת־העולם השנייה שממנה שבו עם כמה אותות הצטיינות. נראה שהאוכלוסיה הפעילה ממשיכה להעביר את המקצועות מאב לבן, למרות השפעתם הגוברת של הלימודים הגבוהים. מקרה מפורסם הוא של בעל תואר בגיאולוגיה מאוניברסיטת תְּאֶשְׁפֶּנַת, ששב לעבוד בסנדלריית אביו, כיוון שלא הסתפק במשכורת של 180 רובל לחודש. אורח־החיים המסורתי ממשך להתקיים, למרות מאמצי השלטונות להשלים את מדיניות החילון.

3. דושנבה

בירת תְּאֶגִי־פֶּסְתָאן מונה גם כיום קהילה יהודית בת כ־10,000 בוכארים, שאחדים מהם מושרשים במקום עוד מן המחצית הראשונה למאה ה־20, וכ־1000 אשכנזים שנשארו במקום אחר מלחמת־העולם השנייה. הרובע היהודי המקורי, השוכן מול הבאזאר הגדול, נמצא בתהליך הריסה. בתוך המיתחם הקטן הזה, המורכב מסימטאות אחדות ומבתים נמוכים, נותרו רק כשלושים משפחות של יהודים, המקובצות סביב בית־הכנסת היחיד שעודנו פעיל והכולט בזכות השער הגדול מעץ חדש. היהודים האחרים, על־פי רוב מתבוללים או פחות שומרי מצוות, פזורים בעיר המודרנית, אם בקירבת ה'באזאר הירוק', בבניינים פחות או יותר חדשים, ואם כפרברים, בבתים במפלס אחד עם גינה.

בית־הכנסת כולל שלושה אולמות לבוכארים, מהם אחד שנהרס לפני שנים אחדות, ואולם קטן לאשכנזים, שמספר מקיימי המצוות ביניהם הצטמצם מאוד בשנים האחרונות. סוכה הוקמה בחצר הצרה למשך שבוע החג וכן הוקמו סוכות בבתים אחדים בסמוך. אין להם רב, אך הנותן של השוחט נמצאת ליד בית־הכנסת. מן הבוכארים מתאספים למניין בדרך־כלל כעשרים גברים, רכים מהם ללא טלית ותפילין.

בית־הקברות, המצוי במרחק קילומטרים אחדים, מוחזק היטב ומוקף חומת בטון. שְׁמֵשׁ האשכנזים משמיע שם תפילות, אבל לעיתים רחוקות יותר ויותר. במרחק ארבעים קילומטר בערך שוכנת העיר חָצָאֵר, שמאז המחצית הראשונה למאה ה-19 משכה אליה משפחות מאמירות בוכארה, ורק צאצאים מעטים מהן נותרו במקום.

4. מרע'לאן

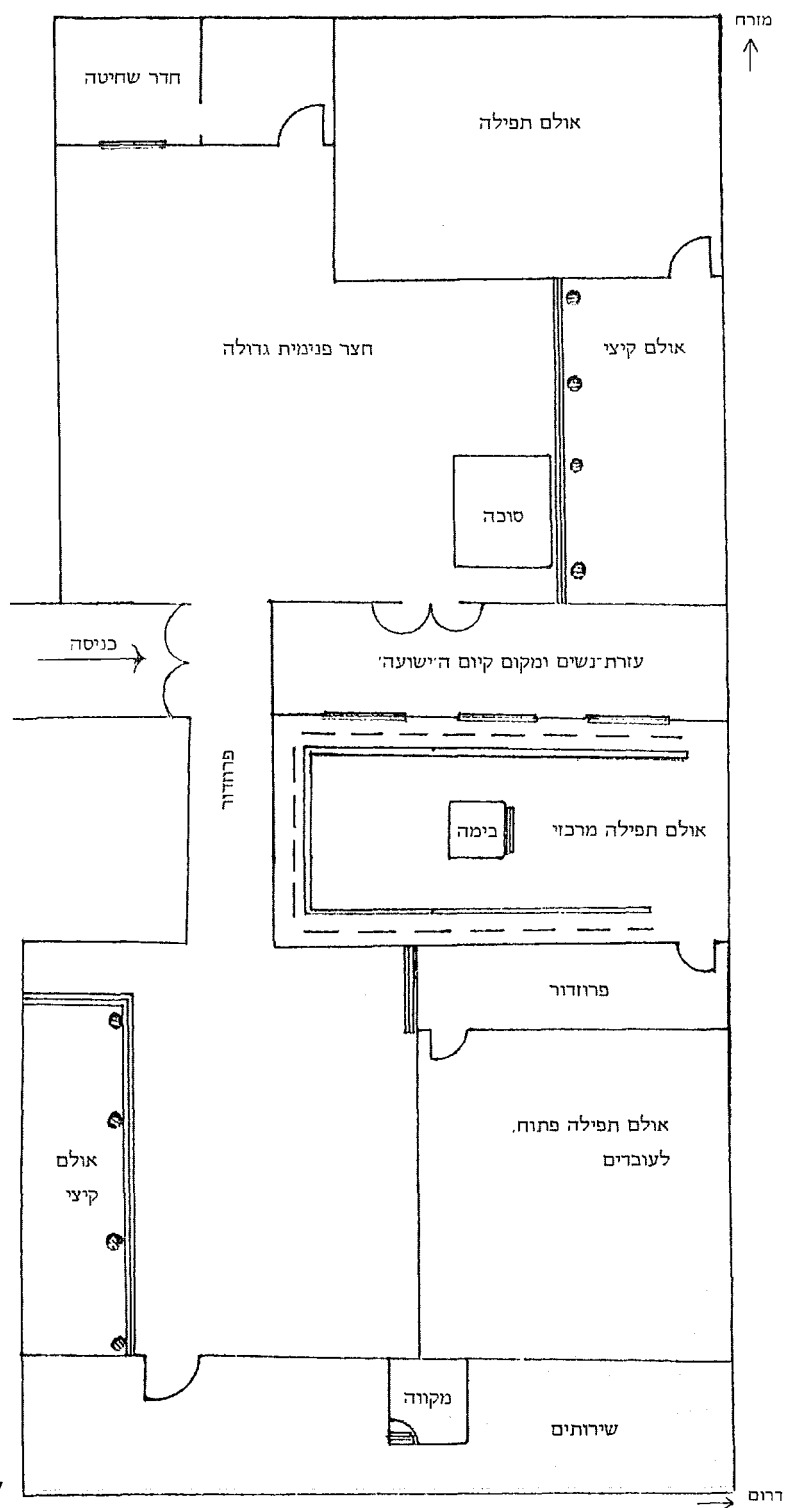
במרחק עשרה קילומטרים מפרע'אנה, מְרַע'לָאן היא כיום מרכז חיי הדת של היהודים בעמק. קיים כאן מחלה מיושב בצפיפות, שבו מתגוררות כ־500 משפחות. כ־6,000 יהודים פזורים בעיר כולה. המחלה שוכן בקירבת הבאזאר וחוצה אותו רחוב שאֶפִּירֶג'אנוֹב. בסימטה הראשונה מימין לכניסה אל הרובע מצוי בית־הכנסת ומעל שערו שלט: 'קהילת יהודי מרע'לאן'. השטח של מבני הדת הוא גדול מאוד. הוא מחולק לשתי חצרות ושלושה אולמות תפילה, בהם הימני פתוח רק בבוקר השכם למניין של פועלים. בקצה השני של החצר הקטנה יותר מגיעים למקווה, שעודנו פעיל. זהו המקווה השני שראינו באסיה התיכונה (הראשון — בתְּאֶשְׁפַּנֵּת), ליד בית־הכנסת של רובע טקסטילנאיה.

בחצר השמאלית, הגדולה יותר, הוקמה סוכה בפינת ה'אֵינְוָאן' ועזרת־הנשים, הנפתחת לאולם העיקרי. במקום זה, השמור בדרך־כלל לנשים, נערכים טקסי האזכרה, אלא אם מקיימים אותם בכתי הנפטרים. ממול, בפינה הדרום־מזרחית, מצוי הצריף הקטן שבו נערכת השחיטה. הצריף מחולק לשניים, באמצעות מחיצה: החלק האחד לשחיטה, בחלק השני מצוי ספסל, כיריים להכנת תה ושולחן שמשאירים עליו את המעות — 15 קופקות — בעבור שחיטת תרנגולת או תרנגול הודו.

השוחט יעקב יהודיוב הוא גבר צעיר, בן 35 בערך, הוא גם מוהל אבל אינו סופר. הוא הגיע אשתקד משיבת מוסקבה, שם למד משנת 1983 עד 1986. משך הלימודים לשם קבלת הסמכה כשוחט־מוהל הוא ארבע שנים, אבל הוא קפץ שנה בהיותו מוכשר. הוא מקווה להמשיך ללמוד מאוחר יותר. במחזור שלו בישיבה היו עוד שמונה תלמידים: ממוסקבה, מדגסחאן (מְאֶחְאֵץ־קֶלְעָה), ממולדאביה ומאסיה התיכונה (קוקנד). בתום לימודיו בישיבה קיבל יהודיוב מאכלת לשחיטה. הוא עובד שלושה ימים בשבוע משעה 9 עד 4, וכימים האחרים מן הבוקר עד 1, ואם הוא מתבקש לשחוט תרנגולת מתוך לשעות העבודה הוא הולך לבית הלקוח. משום כך הוא יכול להכריז, שכל יהודי מרע'לאן שומרים על כשרות. בקר שוחטים בבית הקצבים, כמו בבוכארה ובסמרקנד. לחתונה אחת בלבד שוחטים פרה (וחלקים ממיה מוכרים למוסלמים) ולפחות כמאה תרנגולות.

האולם הראשי בבית־הכנסת שופץ לאחרונה. הוא מואר בנורות נחושת יפות וכולל ספרייה ובה מספר רב של ספרים, שיצאו לאור באירופה או בירושלים, ובעיקר מספרי שמעון חכם הנודע, שאחד מצאצאיו חי בשכונה.

תוכנית המרכז הדתי של הקהילה היהודית במרע'לאן, אוזבכסתאן

לשאלה בדבר מספר ספרי-התורה שכרשותם, התשובה הראשונה היא 'מספיק'. ואחרי כן לוחשים באי-רצון את המספר 'עשרה'. בתפילת ערב שבת משתתפים כארבעים גברים, בהם השוחט, הנשיא ואישיות מפורסמת מאוד בקהילה — החזן משה שלום, המכונה 'גרוזין', שכן אימו היתה יהודייה גרוזית. במרע'לאן אין כיום רב בתפקיד. הרב האחד שנותר בעיר פרש לגימלאות. שמו אברהם ז'וראוב, בן 84 שנה, אב לעשרה ילדים, בהם תשעה בנים ובת. כל חייו עבד בתעשיית המשי, תחילה כאומן ואחרי-כן כפועל באחד מבתי-החרושת בעיר. בקהילה רוחשים לו כבוד, אבל הוא לא מוסיף לבקר בבית-הכנסת, מפאת גילו המופלג. על השוחט הצעיר מוטלת אפוא האחריות לקיום כל הטקסים הדתיים, משחיטה וברית-מילה עד טקסי האזכרה, שבעבורם הוא מקבל 10 רובלים. הוא גם מוזמן לומר את התפילות בטקסי נישואים הנערכים בבתי פרטיים.

המחלה הוא עדיין מסורתי מאוד. החצרות הפנימיות הן רחבות ממדים, אבל הבתים פחות מקושטים מאשר בבוכארה ובסמרקנד. במרכז השכונה, במקום שהיתה בו לפני מטוואת משי, הוקם לפני כעשר שנים בית-ספר יסודי כלשון האוזבכית. אין בשכונה לא חנויות ולא שוק. את קניותיהם עורכים התושבים בכאזאר האוזבכי הקרוב. קשה לקבוע במדויק את גבולות המחלה שמרכזו עדיין צפוף אבל קצותיו כבר רב-לאומיים. כיום א', יום השוק במרע'לאן כמו בפרע'אנה, מדרכות עורקי התחבורה הראשיים תפוסות כולן על-ידי רוכלים של בדים וחפצים אחרים.

במרחק 5 קילומטרים מן המרכז שוכן בית-הקברות ששומרו הוא אוזבכי. הכניסה אליו היא בין ביתו של השומר ובין מוזיאון קטן, שלדברי מורה-הדרך שלנו, צעיר הגר במקום, נשמרים בו תצלומי הנפטרים. במרכז מצוי מבנה כיפתי בסגנון מזרחי, שהוקם לפני 25 שנה. במבנה הזה מתרכזים לפני ההלוויה לקריאת תפילות האשכבה, שאחדות מהן כתובות בעברית על לוח ארוך, המצוי בפנים. ספסלים סדורים סביב האולם וכן מזוודה מלאה 'כורפצ'ה'. בהתאם למסורת, נישא המת ברגל ממרכז העיר. הזקנים מגיעים באוטובוס ואילו הצעירים הולכים אחרי הארון, מסע הנמשך כשעה. המלווים שבים העירה במכוניות.

בהקשר לחג הסוכות, אומרים לנו, שבמחלה הוקמו 30-35 סוכות, מהן 15 ברחוב שאקירג'אנוב. כלומר מספר הסוכות גדול יותר מאשר בבוכארה, שבה היו רק כ-10-15 סוכות בתשמ"ז ופחות מ-10 בתשמ"ח. בלי למנות את סוכת בית-הכנסת, התאפשר לנו לבקר ב-13 סוכות במשך שלושה ימים, ביניהן הסוכות של החזן, השוחט, הרב הזקן ושל צאצאי שמעון חכם. כאשר תקופת החגים חופפת תאריך אזכרה במשפחה, בונים סוכה מרווחת יותר, שיכולה להכיל כחמישים משתתפים. האורחים החשובים יושבים בראש השולחן. ביניהם השוחט, שאומר את התפילות ודברי שבח למת, וזקנים מכובדים היודעים לקרוא עברית. תצלומו של המת תלוי על שטיח הקיר. בנות הנפטור יכולות להיכנס לסוכה ולעמוד ליד הכניסה לשמיעת קדיש. המוזמנים מגיעים עם רדת החשכה, אחרי תפילת ערבית. הנשים הכינו סעודה הכוללת דג במקפא, פלאו, שבישל

טבח מקצועי שאת שרותיו שכרו במיוחד, דברי מתיקה, פרות, תה, וודקה. הנשים מחכות לסיום התפילה כדי להגיש. באותה עת נערכים שלושה טקסי 'ישועה' בשכונה. השוחט נאלץ אפוא לקצר בכרכות כדי ללכת לטקסים האחרים. למחרת תתקיים אזכרה נוספת בבית-הכנסת.

5. סמרקנד

ר' בנימין מטורלה מספר, כי חמישים אלף יהודים חיו בסמרקנד בשנת 1167, אולם המחלה הנוכחי הוא רק משנת 1842. עם הכיבוש הרוסי (1868) התעוררו חיי הכלכלה גם בעיר זו, שאבדה לשלטונו של אמיר בוכארה.

המחלה ממוקם בין הבאזאר הגדול מצפון למקום המקודש 'שֶׁאֵה־י זְנֵדָה' במערב. כבתי המגורים כאן אפשר להבחין גם כיום כשרידי הריבוד החברתי שהתקיים כמאה שעברה. כך לדוגמה, יותר מאשר בבוכארה פוגשים כבתים בנויים מלבנים שרופות, בעלי קומה נוספת, שהיו כבעלות אוכלוסים שהתעשרו; בתים מסורתיים רחבי-ממדים עם חומות טיט, בנויים במפלס אחד עם חצר פנימית ענקית, שאליה נפתח אכסדרה עם עמודי עץ מגולפים. כבניינים מודרניים וחדשים מוצאים לפחות מרפסת פשוטה הפונה לחצר קטנה, מרופפת וללא גינה. לכסוף, יש בתים קטנים, שבהם מתגוררות משפחות עניות יותר, ולהם רק חצר קטנה עם שניים או שלושה חדרים. מאות אחדות של משפחות יהודיות הגרות כרובע שולחות את ילדיהן לבתי-ספר יסודיים מקומיים, אשר ההוראה בהם היא בלשון התאגיפית. בגדול שבהם, שנבנה לאחרונה, למדו באפריל 1986 750 תלמידים ולהם 45 מורים. בית-ספר זה שוכן ליד מפעל טקסטיל הממוקם באחד מארבעים הבתים לשעבר של הסוחר העשיר אברהם כלאנתרוב. בית-הספר השני, שבו לומדים 500 תלמידים, שוכן במבנים סמוכים לבית-הכנסת הישן של משפחת מולאקנדוב, ובאפריל 1986 היה בית-הכנסת בתהליך שיפוץ, כדי להפוך גם אותו לכיתת לימוד. על-ידו שוכן המכון לִדְרֵמְטולוגיה בביתו לשעבר של סוחר איראני אמיד. לבית חצר יפה מאוד ואולם גבוה מקושט בסגנון בוכארי טהור. ברחוב היוצא ישר ממול הבית הזה, הבנוי מלבנים שרופות, מצד ימין, מצוי בית-הכנסת הישן של האיראנים שהפך להיות מוסד לימוד לחרשים-אילמים; אחר כך את בית-המרקחת השוכן כמה שהיה ביתו של הסוחר העשיר לוי. בצידו השני של הרחוב, שער עם כנפיים כפולות מסתיר חצר ענקית וסביבה קבוצה של בניינים אחדים. לפנים היה זה בית-הכנסת הגדול של סמרקנד, ובו אולם תפילה קטן לאפגאנים, וה'חדר' שבו למד נשיא הקהילה הנוכחי בילדותו. כיום המקום חילוני, ושוכן בו בית תרבות הכולל מועדון לצעירים, אולם הצגות (כאולם הגדול של בית-הכנסת) וספרייה עירונית. הרחוב ממשיך עד כיכר קטנה שמתקיים בה בבקרים שוק פרות, ירקות ומוצרי חלב. מאחוריו אפשר להבחין בבניין המפעל לטקסטיל.

כרובע היהודי מצויים עוד רחובות חשובים; רחוב חוג'ומסקאיה המפורסם, החוצה

יהודייה קשישה בסמרקנד,
תשמי"ה (אפריל 1985)

את הרובע לכל אורכו ובו שוכן בית-הכנסת היחיד שעודנו פעיל; רחוב הקצבים, שבו הם שוחטים עגלים ופרות במקום; רחוב החמאם 4, המשמש כמקווה בימים מסוימים בשבוע. בתים מפוארים אחרים מוסתרים מן העין בחומות אטומות, אף שהיהודים היו הראשונים שפתחו חלונות לרחוב: כך בית המרצה להיסטוריה באוניברסיטה המקומית, שמשפחתו מוצאה מאיראן וכך בית משפחת מולאקנדוב, המשמש כיום כגן-ילדים.

לתיירים אסור כמובן בעיקרון הביקור בבניינים העתיקים הללו, בתי-כנסת ובתים פרטיים, שהפכו ברובם לבנייני ציבור, בעיקר אם מדובר בבתי-ספר או פעוטונים. יתרה-על-כן, ללא עזרה מיודעי-דבר בלתי אפשרי להיוודע על שייכותם הקודמת. האפשרות היחידה לזכות בגישה למקומות אלה ובהסברים נאותים להם היא לקבל כמורה-דרך (רק בכיקורנו השני במקום) את נשיא הקהילה, מנשה בן אפרים אלעזרוב, אשר בחסותו נתון כל מבקר זר בעיר. כפי שנדרש מאיש כמעמדו, קיימת באישיותו תערוכת של פשרה ומסורתיות. הוא בטוח בשליחותו לשמור את חיי הדת בתוך מסגרת מוגבלת, ויחד עם זאת הוא גם אחראי להמשך קיומם של החיים הללו. בשל כך אין הוא אהוד ביותר על הקהילה, בהיותו נציג השלטון וגם בעל עוצמה מסוימת משלו. נוכחנו יום אחד בהתייעצות שנערכה במשרדו שבחצר בית-הכנסת, עם אשה מן

השכונה שביקשה לארגן טקס אזכרה. הוא הצליח לשכנע אותה שתערוך את הטקס 'בצורה שקטה' בביתה. כך גם בערב פורים, כאשר על-פי המסורת באים הילדים עם רעשנים בידיהם כדי להכריז בקולי קולות על מפלת המן, הוא השתיק את ארבעת הנערים שהופיעו כך לתפילה ואחרי כן גם את קהל המתפללים שהחלו לרקוע ברגליהם. מצד שני, הוא ובתו, שעזמה התגורר עד החודשים האחרונים, שומרים סדר פסח ראשון בשלמותו. לאחר שהתנצל לפנינו על שהוא מטיל עלינו 'את התפילות המסורתיות הללו אשר יש לכבדן אבל לא יארכו זמן רב', הוא התחיל לקרוא, ליתר דיוק לדקלם, את הכתוב המקודש עד המלה האחרונה. בהמשך, אחרי שרוקן את 'ארבע הכוסות' ובהן יין שעשה הוא עצמו במיוחד לחג, הוא מספר על 18 השנים, שבהן חי עם אשתו בלי שיוולד להם ילד.

רופאים במוסקבה, מרפאות לחוף הים השחור, שום דבר לא עזר; נאלצנו לפנות ל'מרפאה', את יודעת, סיפור של קשרים מתחת לחופה, מישהו ודאי הזיק לנו... איך שלא יהיה, בין אם מאמינים בדברים הללו ובין אם לאו, נאלצנו להתגרש ואחר-כך להינשא שוב בהסתר. כדי להתיר את הקשר, שמנו קמע תחת הכר, ובליל הכלולות, אחרי 18 שנים, התעברה אשתי בעזרת השם...

יחד עם זאת אין הוא שוכח אף לרגע את מקומו ואת תפקידו.

יש 40,000 יהודים בסמרקנד [ללא ספק הגזמה] ו-8,000 בכוכארה, בלי למנות גם את אלה המתגוררים בערים האחרות באוזבקסטאן ובתאג'יפסתאן. הקהילה חופשית לנהוג על-פי מצוות אמונתה ויחד עם זאת משתתפת עם כל העמים-האחים האחרים בכרית-המועצות בפיתוח הארץ וכיישום מדיניות השלום שלה. על דאגת השלטונות לרווחת הקהילה, מעידה מדיניות השיפוצים למקומות התפילה. כפי שאת יכולה לראות, ומותר לצלם, בית-הכנסת של סמרקנד שופץ זה עתה וקושט מחדש. מאחורי כל לוח עץ שמורים ספרי-תורה, בסך-הכל 60 ספרי-תורה נאספו מ-20 בתי-כנסת שהיו פעילים לפני המהפכה. יתר על כן, 60 ספרי-תורה אחרים נשמרים בגניזה. מספרים, שעוד 92 ספרי-תורה מצויים בין אוצרות המוזיאון בכוכארה. כ-40 תיירים יהודים באים לכאן כל חודש ומותר להם לצלם את התפילות בחופשיות...

אבל בחג הסוכות אין סוכה בכיתו וגם לא בבית-הכנסת. הוא לוקח אותנו אל השוחט הצעיר, שבחצרו יש סוכה, והוא אומר אחריו את הברכה על האתרוג והלולב שנתקבלו ישירות מישראל. כ-12 סוכות הוקמו במחלה. האולם הגדול של בית-הכנסת מלא כתפילת שמחת-תורה, כמו גם בפורים, ואילו בפסח נפתחים שני האולמות והם מלאים מתפללים.

בית-הקברות מצוי במרחק כמה מאות מטרים מגבולות הרובע, בשטח שאהיי זנדה, והוא משותף לכל העדות.

מקום נוסף משותף למאמיני שלוש הדתות המונותאיסטיות הוא 'קבר דניאל', השוכן באחד העמקים של שדה-החפירות אפרסיאב, במרחק קילומטרים אחדים מן העיר. זהו מבנה אבן בעל שורת כיפות סדורות מעל מלבן בעל אורך של כשלושים מטר. הוא שוכן בצלע גבעה, מעל לנחל ומול כפר קטן. על-פי המסורת, קבר הנביא גבה במספר סנטימטרים מדי שנה, עד ליום שבו כבשו הרוסים את העיר בשנת 1868 ושמרו קץ לנס על-ידי כך שכנו חומה. רק אורכו של הבניין יכול עוד להזכיר עובדה זו. קבר דניאל נחשב מקום קדוש למוסלמים, לנוצרים וליהודים. היהודים עולים לכאן לרגל בחג השבועות, למרות האיסור מאת השלטונות. בדומה לעדות האחרות, הם מארגנים את יום החג בצורת פיקניק בחיק הטבע, דווקא במקום הזה.

6. פרע'אנה

פרע'אנה, לשעבר סקובלב, היא מרכז תעשייה בעמק הנושא אותו שם, שנוסדה בשנת 1874 וכיום מתגוררים בה יהודים אשכנזים ובוכארים. הקהילה הבוכארית, שראשיתה בעיר זו בתחילת המאה ה-20, אינה שוכנת עתה במחלה מוגדר, אלא מפוזרת בעיר עצמה ובפרבריה החדשים.

בית-כנסת אחד עדיין פעיל, לא הרחק מן הבאזאר הגדול, במבוי סתום מול תחנת הרכבת הבינ-עירונית. מיתחם בית-הכנסת מורכב משני אולמות הפונים לחצר ומגורי השומרת, שאינה מסכירת פנים. היא אחותו של עברייך מועד, שריצה שבע שנות מעצר על רצח מוסלמי שכינה אותו 'יהודי מלוכלך'. כשהגענו למקום בשבת ב-7 בבוקר, היא גירשה אותנו והכריזה שאין תפילה ושעלינו ללכת למרע'לאן, מרחק 10 קילומטרים. היא שיקרה. תפילה התקיימה שם בשעה 8. לדברי מידעננו, המניין אינו מתאסף בכל יום. יהודים אחדים עושים מדי יום את עשרת הקילומטרים עד מרע'לאן כדי להשתתף שם בתפילה. בפרע'אנה עצמה כבר אין רב וגם לא שוחט. שוחט מגיע ממרע'לאן פעמים אחדות בשבוע. כל יהודי פרע'אנה רואים במרע'לאן את המרכז הרוחני של העמק. הם אומרים שהקהילה שם תוססת יותר מאשר במקומות אחרים, כמו קוקנד או אנדיג'אן. בנמננ'אן יש עוד כמה אלפי יהודים, אולם המחלה המקורי כבר אינו קיים. כאשר לאוש — שהיתה למשך זמן מה, החל משנת 1900, אחת משלוש הערים היחידות בתורפסתאן (יחד עם פתה-קורצ'אן ופטר-אלכסנדרובסק היא תוף-כול) שהותר ליהודי בוכארה להתיישב בהן — נדמה שחיי קהילה יהודיים נעלמו ממנה כליל.

כמו במקומות אחרים באסיה התיכונה, המקצועות שיהודי פרע'אנה עוסקים בהם עודם ברובם אלה שעסקו בהם אבותיהם. ספרים, סנדלרים, כובענים, צורפים, שענים וצלמים — העובדים בחנויותיהם, כולן מאורגנות מטעם המדינה, בבאזאר או בשדרה המרכזית. הצעירות ממלאות יותר ויותר משרות של גנות, מורות, ספריות, טבחיות ופועלות טקסטיל. התפתחות החינוך סייעה לדורות הצעירים לבחור ברפואה

וברוקחות כמקצועות מועדפים, ובכך קיימת מעין המשכיות בעיסוק יוקרתי בין יהודי בוכארה, שהיו בעבר רוקחי מרקחות ועושי קמעות מצטיינים. לבסוף, גם מקצועות כמו אמן, זמר או נגן יש להם ייצוג בקרב יהודי פרע'אנה, כמו בערים אחרות באסיה התיכונה, שבה החגיגות המשפחתיות המרובות כל כך אינן יכולות להתקיים ללא מוסיקה.

7. צ'ימבנת

צ'ימבנת היא עיר תעשייתית בדרום קזאקסטאן, במרחק כמאתיים קילומטר מצפון לתאשכנר, במדבר קיזיל-קום. חיים בה עדיין חמישים עד מאה משפחות מיהודי בוכארה, שהם שרידי קהילה בדרך להעלמות, והקושי שביצירת קשר עימן הוא אחד האותות לכך. הדוכנים בבאזאר, שבאופן מסורתי היו בידי היהודים, כגון ספרים, סנדלרים, כובענים – מאוישים עתה על-פי רוב על-ידי אוזבכים, קאווקאזים וצוענים. בית-הכנסת העתיק נסגר לאחרונה. הוא נמצא בקצה העיר, במחלה היהודים השומם עתה. המבוגרים חיים עתה בישראל או שוכנים בבית-הקברות, במרחק 5 קילומטרים מן המרכז. מקום תפילה חדש הוקצה לקהילה הקטנה, בבית מס' 42 שברחוב סברדלוב, מרחק נסיעה של 5 דקות מן הבאזאר. ברחוב הזה נותרה רק משפחה יהודית אחת, אשה בשם מרים ב' ואימה הקשישה שרה, שכנה חי בתל-אביב ונכדתה בלוד. מפתחות בית-הכנסת, למעשה צריף, הם בידי שכנה באפטיסטית ומאוד אנטישמית. פנים המקום ריק. כימה באמצע וסביבה כסאות אחדים. על הקיר רשימה של שעות התפילה. אין לקהילה מקווה, אין סוכה (בחג), אין רב ולא שוחט – אלא מעת לעת כשנוקקים לשם כך לשרותיו של הסנדלר. נותרו רק שלושה ספרי-תורה. רק ארבעה או חמישה גברים יודעים לקרוא עברית, אולם ביום כיפור נאספים עדיין כמאה איש בבית-הכנסת. לדברי המידענית שלנו, הסוכה האחרונה הוקמה בעיר זו לפני שנתיים (סוכות תשמ"ו).

קהילה זו, אשר הפעילות בה כה דלה, נהנית בכל זאת מבית-כנסת פתוח בעוד אשר בעיר צ'ארג'ו בתורכמניסטאן אין בית-כנסת, למרות שלוש מאות משפחות היהודים המתגוררות במקום.

8. קוקנד

בקוקנד (או ח'וקנד) בירתה העתיקה של נסיכות קוקנד (1800-1876) חיים כיום כמה אלפי יהודים מזרחיים, שמשפחותיהם הראשונות הגיעו למקום מבוכארה החל מן המחצית השנייה של המאה ה-19 ובעיקר מאז תחילת המאה ה-20. בית-הכנסת הפעיל היחיד שוכן בבית מספר 17 ברחוב שורסקא'נה. על שער הכניסה קבוע שלט: 'קהילת יהודי קוקנד'. נכנסים לגן גדול, שעומדת בו, כך סופר לנו, הסוכה האחרונה בעיר.

במקום להימצא בפני דלת נעולה, מאחר ששעת התפילה עברה, אנו מנצלים את ההזדמנות לפגוש בחלק גדול מן היהודים המאמינים שבשכונה, הנאספים לאזכרה (ישועה). כשלושים גברים, ביניהם נשיא הקהילה (פְּלאַנְטֶר) ו-15 נשים משתתפים בסעודת מצווה בשבת סוכות זו, סעודה הכוללת פְּלאו של שבת ודגים במקפא; המשקה הוא וודקה והכוס האחרונה תורם לחיי המדינה הסובייטית. הטקס מתקיים באחד משני אולמות בית-הכנסת. בין המשתתפים גבר הדובר עברית. על הקהילה באו אסונות רבים בשנים האחרונות והם פגעו בחינאותה. הרב פְּדֶלוֹב נהרג בשנה שעברה (1986) בתאונת מכונית. לפני שנתיים עלו באש 9 ספרי-תורה מתוך 12 שהיו במקום. אולם התפילה הגדול נבנה מחדש. לארונות שבהם מונחים ספרי-התורה הותקנו דלתות פלדה והן מוסתרות על-ידי דלתות דמויות-עץ, שעליהן תלויים וילונות קטיפה בצבע שני. על התיבה מונחים רימונים יפייים ויד מכסף. כמחליף לרב שנפטר, הגיע בוגר צעיר משיבת מוסקבה (היחידה בכל המדינה), המשמש כשוחט-מוהל, ולא נראה שהוא זוכה להערכה רבה בקהילה. רבים מהמשתתפים יש להם קרובים בתְּאֶשְׁנַת, בוכארה, סמרקנד, פרע'אנה, מרע'לאן, כך שנישואים בין בני ערים שונות אינם נדירים. לכולם לפחות בן משפחה אחד שהיגר לישראל או לארצות-הברית.

בשכונת לבית-הכנסת מצויים שרידי המחלה המסורתי, השוכן בין ארמון האמיר למרכז העיר הנוכחי. האזור מכונה בפי המקומיים 'רחובות היהודים', והם: רחוב אוקטיאברסקאיה, שבמספר 70 בו שוכנת כנסייה אורתודוקסית. רחוב פוגאצ'וב. רחוב שוֹתָא רוסְתַּנְוֹלִי, ובו אחד הבתים הגדולים של משפחת פוטיליאחוף על בית-הכנסת הפרטי שבו — היום שוכן בו בית-ספר תיכון; ביתו של פקיד משפחת ועדיאייף, גם הם תעשיינים יהודים גדולים מראשית המאה. רחוב סובייטסקאיה, עורך ראשי בעיר החדשה, שבו עומד עדיין בית שמחיוף (המשפחה הגדולה השלישית בקוקנד) ובו שוכנת העירייה. בדיוק מולו, תפס הבנק הלאומי את מקום 'הבנק הסיני', שנבנה על-ידי סינים ובו נהגו שלוש המשפחות היהודיות הגדולות בעיר להפקיד את כספיהן. רחוק יותר, על אותה מדרכה, נמצא מלון פרטי קטן שהיה שייך למשפחת שמחיוף. בפניה, מול אותה שדרה, שוכן עתה הדואר המרכזי בבית משפחת ועדיאייף. כל הבניינים הללו הם עדות לפריחה הכלכלית של קוקנד בשלהי המאה ה-19 ולמקום המרכזי שתפסו בה התעשיינים והסוחרים היהודים, שהתעשרו בסחר עם רוסיה. בית-הקברות של הקהילה שוכן במרחק שלושה קילומטרים מהמרכז, במקום המכונה נְיֶמְנֶצ'י.

אין כאן בית-ספר תאגיפי, בניגוד לסמרקנד שבה מצויים שניים. שפת הלימוד היא אוזבקית או רוסית. כמו במקומות אחרים באוזבקסטאן, יהודי קוקנד דוברים על-פי רוב אוזבקית בנוסף לתאגיכית, אולם את ילדיהם הם מעדיפים לשלוח לבית-ספר רוסי.

9. שאהריסאבז

בעיר המפורסמת הזאת, השוכנת במרחק 80 קילומטרים מדרום לסמרקנד, שבה בנה תימורלנג את ארמונו 'אק־סְרָאי', חיה עדיין קהילה יהודית קטנה, עדות לעבר מפואר יותר. היא מונה כיום בין 50 ל־100 משפחות, המתגוררות ברובן מאחורי הבאזאר המרכזי ברחובות מאקסים גורקי ואומ־רוב. שאר בני הקהילה, אשר עדויות עליה מצויות במסורות אחדות כבר במאה ה־13 והיתה חשובה בעיקר במאה ה־19, עלו לישראל בשנות השבעים למאה הזאת או עברו לערים גדולות יותר, לבתים שהותירו קרובי משפחה שהיגרו.

תהליך זה נראה לעין בכל הערים הקטנות והבינוניות, שבהן נותרו קהילות קטנות במספרן או שהן בדרך להעלמות, כמו, לדוגמה: צ'ארג'ו בתורכמניסטאן, פֶּנְגִ'יפֶּנֶת (פחות מעשר משפחות) בתאג'יכסתאן, קרמיץ (200 משפחות), לינאבאד (100 עד 100 משפחות) ת'אט־רֶצ'י (50 משפחות בקירוב), פתה־קורע'אן, קארשי (פחות מעשר משפחות) באוזבקסתאן.

לרשות יהודי שאהריסאבז עומד גם כיום בית־כנסת, ששופץ לאחרונה עקב שרפה, ושוחט העורך את השחיטה בכניסה לחצר בית־הכנסת. אף שבית־הכנסת קיים זה מאתיים שנה לפחות, לא נשתמר בו מאומה ממראהו הקודם. הוא נצבע מחדש, וקישוטו הפנימי דל ביותר. בחצר יש מקום מקורה, המשמש מקום תפילה בקיץ. נותרו בו רק שלושה ספרי־תורה.

הגברים עובדים על־פי רוב בדוכני הבאזאר או בחנויות שבמרכז העיר. לרבים מהם יש קרובי־משפחה בבוכארה, בסמרקנד, בתאשפנת ובדושנבה — והם מבקרים אצלם בחתונות, בטקסי ברית־מילה ובהלוויות. מורגש עדיין הקרע שחל בקרב הקהילה — כמו בכל מקום אחר באזור זה, מאז עליית השלטון הסובייטי — בין תומכי המשטר החדש לנציגי המסורת הדתית. כך אפשר להעמיד זה מול זה את בנו של איש־צ'קה מפורסם, אשר אחת מסימטאות המחלה קרויה על שמו (חאג'ינוב) ואת הרב הקשיש האזור את כוחותיו האחרונים כדי לעבור את 50 המטרים המפרידים בין ביתו לבית־הכנסת; או את הספֶר אשר מעילו מקושט באותות הצטיינות צבאיים ובחנותו שבכניסה לרובע מוצגות כאדיקות תמונותיהם של לנין, סטאלין וגורבאצ'וב, לעומת לקוח שלו המתכוונן לתפילת השבת. יחד עם זאת עשויים כולם להיפגש בבית־הכנסת, מסיבות אישיות שונות: דבקות לזכר ההורים, הרגל, אדיקות, רצון להתנגד למודרניזם ולהתבוללות.

בתי המחלה הם מן הטיפוס העירוני, אף כי פחות מרווחים מאלה שבבוכארה או בסמרקנד. בבתים אחדים פנים הבית מפואר, עם גומחות צבעוניות, קירות מצוירים בערבסקות צבעוניות ותקררות מגולפות. מתוכנן להרוס בעתיד את הבתים הגובלים בבאזאר כדי להרחיבו, יחד עם זאת מדובר על שימור הקישוטים הפנימיים הללו, אשר ערכם האמנותי מתחיל לזכות בהכרה.

במרחק שלושה קילומטרים מן המרכז, באמצע השדות המושקים במימי הנהר סורק'אן-דר'יה, שוכן בית-הקברות היהודי, ללא שומר בכניסה, המשתרע על פני שטח נרחב למדי, שחלק ממנו עדיין בור. המקום נעים, מוקף הרים מצפון ומדרום. בפנים, מצד ימין, שטח מגודר מסמן את פינת הקברים המפורסמים, כשלושים במספר, עם מצבות-שיש שחורות ועליהן חרוט דיוקן המת: האחד רב לשעבר, האחר פלאנתר הקהילה, או איש-הצ'קה המפורסם שנלחם כבאסמציים.

10. תאשכנת

בבירת אוזבקסטאן נותרו כ-30,000 יהודים בוכארים. לפנים הם היו מרוכזים במחלה סגבאן, שמאחורי באזאר אוקטיאברסקאיה, כיום הם פזורים בעיר החדשה. מאות אחדות של משפחות יהודים אפשר למצוא גם ברובע טקסטילנאיה, רחוק מן המרכז, שבו פתוח אחד משלושת בתי-הכנסת של העיר (ועוד אחד לאשכנזים, שמשפרם מרובה מאז מלחמת-העולם השנייה). המשפחות הללו גרות בכתים נמוכים עם גינות, סביב למרכז הדתי, או במרחק כמה תחנות של חשמלית כפרכר צ'ל-אנט'אר, שבו 24 תת-שכונות, ובהן גרים, בכניינים בעלי חמש קומות, גם רוסים, אוזבקים ותאטארים. בית-הכנסת של פרבר מרוחק זה נמצא ברחוב גורבונוב, לשעבר רחוב וטוריה ויבורגסקאיה מספר 60. השער חדש, נפתח אל חצר אדוכה וצרה. מימין לכניסה מצוי דוכן השחיטה ואחריו אולמות קטנים שונים, ביניהם מקווה שעודנו בשימוש. שני אולמות-התפילה ממוקמים ממול. באמצע החצר הוקמה סוכה לחג, והאתרוג הגיע לבית-הכנסת ישר מישראל.

בית-הכנסת של המחלה הישן קשה לאיתור, גם אם מצוידים בכתובת — רחוב סגבאן 24. לכך יש להוסיף, כי את הנתיב הארוך הזה, המשמש את הרכעים האוזבכיים הישנים, חוצות סימטאות הנושאות אותו שם. את בית-התפילה עצמו לא מציינ שום שלט; הכניסה היא בקצה סימטה, ומחוץ לשעות התפילה והשחיטה מאומה אינו מבדיל בין הבית הזה לשכניו. לפני עשר שנים הפקיעו השלטונות את האולם הגדול יותר ופתחו בו חנות למצרכי מזון, הפונה לכיכר השוק. נותר אפוא רק אולם-תפילה אחד, הנפתח אל אכסדרה מרובעת עם גג משופע, ובה משתמשים בימי החום הגדול. באפריל 1986 מצבו הכללי של בית-כנסת זה, שיסודו במאה ה-19, היה עגום ביותר. פנים האולם פשוט לחלוטין. במרכז — כמה קטנה וסביבה ספסלים ושולחנות בית-ספר, שבתוכם מאחסנים את הסידורים השמורים בשקיות קטיפה. בפרוזדור יש פמוט גדול, לשבת. השוחט הוא גם החזן. בשחיטה הוא עוסק רק בבקרים. המקווה נחרב כמעט כליל.

ברובע נותרו רק משפחות יהודיות ספורות. האחרים עברו לדירות מודרניות או היגרו לישראל. בינתיים, בסימטה מספר אחת של רחוב סגבאן, חיה דמות חשובה בקהילה. רפסי ב', שנולדה בשנת 1913 והיא אלמנה מאז המלחמה, עבדה

בקואופראטיב (ארטל) של תופרות מאז סוף שנות העשרים. היא מרפאה מסורתית, ואולי הנציגה האחרונה של סוג זה של מקצועות שעסקו בהם היהודים בעבר. היא פותרת בעיות בריאות ועקרות ומסדרת שידוכים. 'היא אשת כספים, יאמרו לך עליה, אבל היא יכולה להיות הטובה בנושאים'. מרגש לבקר בחברתה בבית־הקברות, משום שהיא ניחונה בכישרון לתאר בחיות את הדמויות החשובות בקהילה, החל במשורר עאקילוב עד איש צעיר שנרצח לאחרונה בידי מוסלמים. וכך היא מתארת, באקראי, מן המצבות, דמויות של סוחר, תעשיין, איש הקג"ב, רב ראשי, רופא מפורסם, מוסיקאי. בהזדמנות זו היא מספרת על מוצאם של יהודי אסיה המרכזית:

כשהגיעה העת וספרד מכרה את יהודיה, קנתה עיראק שתיים או שלוש ספינות, איראן — שלוש, סין — אחת או שתיים, הודו — אחת או שתיים. אמיר בוכארה, עבדאללאה ח'אן, ביקש מהשאה של איראן למסור לידי עשר משפחות. על־פי בקשת השליט היו אלה משפחות של מוסיקאים. מאוחד יותר קנה תימורלנג בעלי־מלאכה לעירו סמרקנד.

ברחוק רב למדי מבית־הכנסת שוכן בית־הקברות, בלב הרובע המוסלמי, ברחוב פֶאָאָאָבי ובמרחק כמה מאות מטרים ממסגד פעיל. הוא נשמר על־ידי יהודים. משמאל לכניסה חלקו העתיק ומצד ימין החלק החדש.

בית־הכנסת נפתח לתפילה ערב שבת. הגברים מגיעים אט־אט, ככל שמחשיך. יהודי אשכנזי שמוצאו מאוקראינה, נגר בגימלאות שהתיישב בתֶאֶשְׁכָּנַת אחרי ששב מן החזית, זוכה כאן להערכה רבה בקרב ידידיו היהודים הבוכארים, כיוון שהוא קורא עברית ויודע את התפילות. גבר צעיר יותר, בלונדיני עם עיניים כחולות שמשפחתו באה מבוכארה, הוא מטרה להלצות המשתתפים: 'אתה אינך יהודי!' תתייחסו אלי כאל אשכנזי, אם רצונכם בכך, אך לא כאל רוסי'. הוא מנהל־עבודה בבית־חרושת לטקסטיל. מצפים למאחרים לתפילה מתוך חרדה מסויימת — האם יתאסף מניין? בינתיים, רופא שיניים מסורב עלייה מעלה כמה נקודות של הלכה: 'אצלנו אומרים שהיהדות נקבעת על־פי האם, ואילו כאן זה על־פי האב... הגברים כאן רעים... הם מסרבים לתת גט לנשותיהם... קרוב לשעה 7 המניין מתאסף והתפילה יכולה להתחיל.

בית־הכנסת השלישי בתֶאֶשְׁכָּנַת הוא המופר ביותר. הוא שוכן ברחוב צ'קאלובה בקירבת בית־הכנסת האשכנזי של העיר. שלט על השער מצוין קהילה יהודי תֶאֶשְׁכָּנַת. לכאן מביאים את התיירים הזרים. מימין לכניסה לוח, שעליו מוצגים תצלומים שנעשו במהלך החגים החשובים, ביניהם גם יום כיפור. כבר אין מקווה; השחיטה נערכת בצריף, מצד שמאל. בקצה החצר הארוכה והצרה מצויה האכסדרה לימי הקיץ, הנפגשת בפינה עם אולם החורף, בעל הממדים המצומצמים יותר. מפתחות בית־הכנסת הם בידי השמש ואשתו, המלווים את המבקרים מתוך זהירות. הם יודעים לומר מילים אחדות בעברית.